

*аспірант кафедри романо-
германських мов Херсонського
державного університету*

МОВНІ ТА ПОЗАМОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТОНАЛЬНОСТІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Найсучаснішим напрямом лінгвістичних знань є когнітивна парадигма, в рамках якої особлива увага приділяється поетичному тексту. У рамках когнітивної парадигми поетичний текст досліджувався науковцями у різних аспектах і ракурсах: розроблено теорію словесного поетичного образу (Л.І. Белєхова), теорію концептуальної метафори (М. Джонсон, Дж. Лакофф, М. Тернер), розглянуто з когнітивної точки зору контрастивні тропи та фігури мови (О.С. Маріна). Когнітивний підхід до тлумачення змісту і смислу поетичного тексту уможливив більш детальне висвітлення його категорій, а саме модальності (Н.Д. Аругюнова, А.А. Марчишина, І.В. Смуцинська), емотивності (О.П. Воробйова, С.В. Гладьо), емоційності (В.І. Болотов, Г. Вежбицька, Я.В. Гнезділова).

Серед існуючих текстових категорій не менш важливою нам видається категорія тональності. На неї звертали увагу дослідники різних текстових аспектів, але чіткого визначення цієї категорії на даний момент не існує, як не встановлено і чітких лінгвокогнітивних механізмів її формування в процесі сприйняття художнього тексту. *Метою* статті є уточнення поняття тональності і визначення її як окремої категорії тексту. Досягнення визначеної мети передбачає розв'язання наступних завдань:

- надати огляд існуючих підходів до визначення текстової категорії тональності та сформулювати власний підхід до вивчення цього феномену;
- надати визначення тональності як категорії тексту;
- визначити мовні та позамовні чинники, що впливають на формування текстової категорії тональності.

Перші спроби обґрунтування тональності художніх творів з'явилися у першій половині ХХ століття і обмежувалися визначенням загальних рис цього поняття. В працях М.М. Бахтіна знаходимо розмірковування про "емоційно-вольовий тон" та "емоційно-вольову тональність" художнього твору [2, с.35-38; 1, с.19-20, 83]. Літературознавці вживають цей термін як похідний від "тон" і пропонують говорити про єдність *емоційного тону лірики* [9, с.64], натомість як інші пропонують називати панівний емоційний тон твору його *пафосом* [6, с.64]. Визнання тональності основним емоційним настроєм художнього твору призвело до розширення поняття і використання терміну "емоційна тональність", яким оперували науковці при дослідженні стилістичних засобів виразності.

У рамках зазначеного напрямку в 50-х роках ХХ ст. цей термін використовується для визначення певної стилістичної забарвленості одиниць мови [3, с.69]. Згодом знаходимо тлумачення зазначеної категорії як стилістичного ефекту, що виникає внаслідок функціонування в тексті стилістично забарвлених одиниць мови [10, с.43; 8, с.45].

Подальший розгляд проблеми тональності художнього твору привів дослідників до визнання тональності однією з базових текстових категорій, що реалізується на всіх рівнях тексту. С.М. Іваненко, слідом за М.П. Брандес, розглядає тональність як текстову категорію, яка уособлює в собі концентрат всіх експресивних засобів тексту, які застосовує автор з метою відображення сутності предмета викладу і свого особистого ставлення до нього [7, с.76]. Серед складників тональності дослідниця пропонує виділяти емоції (в якості екстралінгвістичного фактора), стилістичні тропи та фігури мови, за допомогою яких досягається художня образність твору, а також ритмічну будову текстів, яка виявляється в упорядкованості голосних та приголосних звуків і допомагає підсиленню експресивності

мовлення на синтаксичному рівні. Ю.Р. Тагільцева підтримує точку зору на тональність як текстову категорію, яка має вираження на всіх рівнях тексту: морфологічному, лексичному, синтаксичному та загально текстовому [16, с.98-99]. Автор художнього твору намагається розташувати в тексті ті чи інші "сигнали психологічної настанови", які "проходять крізь весь текст, скріплюючи його в єдине ціле" [13, с.27].

В рамках нашого дослідження визначаємо тональність як одну з текстових категорій, що передає основний емоційний настрій поетичного твору та ґрунтується на прагматичній меті автора повідомлення викликати певну емоційну реакцію читача, створити "емоційний резонанс" [4, с.73-75]. Для виникнення такого резонансу, створення певної тональності поетичного тексту необхідною умовою є одночасне функціонування як мовних так і позамовних чинників формування цієї текстової категорії.

Серед позамовних чинників найбільш важливими вважаємо емоції та емпатію як когнітивно-афективний феномен, нерозривно пов'язаний з емоціями та мовою.

Серед розмаїття поглядів на проблему тональності художніх творів загальноприйнятим є той факт, що в основі цих категорій лежить емоція як основний чинник їх формування. Говорячи про поетичний текст зокрема, В.А. Маслова виділяє суб'єктивну оцінку і емоцію як необхідні компоненти, які містяться у поетичних творах якщо не експліцитно, то хоча б в підтексті [12, с.13]. Наявність емоції як одного з обов'язкових компонентів тональності художнього тексту дає можливість дослідникам говорити про "емоційну тональність" [5, с.109; 2, с.165]. Залежно від того, які саме емоції викликає у реципієнта сприйняття певного поетичного твору, виділяємо і можливі різновиди текстової категорії тональності. Виділення основних (базових) емоцій представниками психологічної науки здійснюється на основі різноманітних принципів: в залежності від причин їх виникнення та впливу на життєдіяльність людини (К. Ізард); в залежності від зв'язку емоції та потреб і діяльності людини (Р. Плутчик); вивчення емоцій як цінності (Б.І. Додонов); на основі методів багатомірного психологічного шкалування (В.І. Галунов) та інші. Зацікавлені проблемою класифікації емоційних станів лінгвісти запропонували свої принципи виокремлення базових емоцій: шляхом аналізу словникових значень на позначення емоцій (В.І. Галунов, О.Ю. Мягкова); відбору слів на позначення емоційних станів з художніх фільмів та творів художньої літератури (О.А. Нушикян, Н.О. Позднякова).

Ознайомившись із основними класифікаціями емоцій, запропонованими дослідниками, ми виокремили такі, що, на нашу думку, є найбільш розповсюдженими. До них належать емоції як задоволення, радість, захоплення, схвалення, здивування, смуток, нудьга, горе, страждання, біль, відчай, невдоволення, гнів, роздратованість, відроза, несхвалення, презирство, ненависть, неспокій, тривога, страх, жах, провина, сором. Ми вважаємо, що зазначені базові емоції можна згрупувати між собою. Наприклад, такі емоції, як задоволення, радість, захоплення або смуток, нудьга, горе, страждання, біль, відчай можуть входити до базових емоцій радість та горе. Аналіз поетичних творів американських авторів ХХ століття показав, що основними мікрополями емоційного стану, які актуалізуються в результаті інтерпретації текстового матеріалу є наступні:

- радість, щастя;
- схвалення, захоплення;
- смуток, горе, біль;
- неспокій, тривога, страх;
- невпевненість, відчай;
- усмішка, насмішка, іронія,;
- несхвалення, заперечення, протест.

Саме виникнення одного із запропонованих різновидів емоційних реакцій на сприйняті події, ситуацію або дії чи характеристики ліричного героя дозволяє, на нашу думку, визначити тональність поетичного тексту. Оскільки, як було з'ясовано вище, деякі емоційні стани можуть вважатися компонентами однієї базової емоції, що відрізняються

лише силою та інтенсивністю переживання, то надалі ми пропонуємо говорити про три основні типи тональності поетичних текстів, а саме:

1. Оптимістична тональність: в результаті сприйняття поетичного твору читач переживає емоційні стани, згадані у перших двох мікрополях;
2. Песимістична (трагічна) тональність: характеризується перевагою емоційних станів, зазначених в мікрополях 3 і 4 (зазвичай таку тональність викликають твори, що зображують особисту трагедію в житті людини/людей);
3. Комічна, яка в свою чергу поділяється на гумористичну, іронічну, сатиричну.

Останній тип тональності вважається нам достатньо складним, оскільки зазначені підвиди можуть переплітатися, взаємодоповнюватися і створювати іронічно-сатиричну, сатирично-іронічну, гумористично-іронічну. Але оскільки вони об'єднуються під загальною назвою комічного, вважаємо саме елемент комізму необхідною складовою останнього типу тональності.

Наступним позамовним чинником, що уможливорює емоційне реагування читача на сприйнятий поетичний текст вважаємо емпатію. У сучасній психологічній науці емпатія визначається як психологічна здатність людини до співпереживання, уміння уявити себе на місці іншого [14, с.40]. На сучасному етапі дослідження феномену емпатії спостерігається значне розширення суто психологічного тлумачення цього явища як "здатності людини паралельно переживати ті емоції, які виникли в іншій людині у процесі спілкування з нею" [15, с.483]. Зустрічаються тлумачення емпатії як функціональної характеристики відчуттів, знань та переконань людини, яка виражається в її діяльності (Л.М. Архангельский); як когнітивного процесу розуміння однією людиною внутрішнього світу іншої людини (Н.Н. Обозов); як процесу позараціонального міжособистісного пізнання та емоційного відгуку на переживання іншого. Аналіз літератури, присвяченої вивченню феномену емпатії, показав, що дослідники цього питання виділяють певні функціональні механізми, які забезпечують розвиток емпатії. Слід зауважити, що сталої класифікації механізмів емпатійної взаємодії на сьогодні не існує. Узагальнюючи роботи дослідників цієї проблеми (Є.Я. Басін, С.Б. Борисенко, Ю.А. Менджерницька, Т.П. Гаврилова та інші), ми вважаємо основними механізмами емпатії ідентифікацію/зараження, проекцію, рефлексію та децентрацію. Сприйняття читачами поетичних творів песимістичної (трагічної) тональності протікає на основі функціонального механізму ідентифікації, при якому читач підсвідомо переносить себе в ситуацію ліричного героя (оповідача) і співпереживає його втратам. Протилежним до механізму ідентифікації дослідники вважають механізм децентрації [11, с.52], при якому людина визнає існування іншої точки зору, розуміє почуття співрозмовника, але не розділяє їх, розуміючи лише емоційне підґрунтя її виникнення. Для того, щоб зрозуміти та оцінити точку зору та стан іншої людини інтуїтивного підсвідомого замало, потрібно докласти певних інтелектуальних зусиль для того, щоб зрозуміти емоційний стан співрозмовника. Когнітивна сфера емпатії на основі функціонального механізму рефлексії активується під час сприйняття поетичних творів з комічною тональністю (за винятком творів, в яких іронічне осмислення оточуючого світу призводить до усвідомлення його трагічності). В когнітивній сфері емпатії ми отримуємо та оцінюємо інформацію про інших за допомогою мислення, спираючись на попередній соціальний досвід. У когнітивному аспекті емпатія виникає як підсвідоме відображення властивостей особистості з подальшим осмисленням та переробкою інформації [11, с.36]. Вважаємо, що в результаті такого сприйняття та осмислення іронічно-сатиричних та іронічно-саркастичних творів читач проявляє емпатію не по відношенню до ліричних героїв (як у випадку з творами песимістичної, оптимістичної, іронічно-песимістичної тональностей), а по відношенню до авторського ставлення до зображуваних героїв або подій.

Емоційні та емпатичні реакції виникають у читача під час сприйняття поетичного тексту та його декодування. Основний емоційний настрій твору, його тональність, автор передає за допомогою різноманітних мовних засобів. Як зазначає О.П. Воробйова "природа

емоційного резонансу, спричиненого художнім текстом, визначається сукупною дією множинних смислових і структурних флуктацій у межах текстового простору, які системно впливають на читацьке сприйняття, збуджуючи відповідні емоції" [4, с.74]. До таких "флуктацій" дослідниця пропонує відносити словесну образність і символіку тексту, фоносемантику, синтаксичний і композиційний ритми, конфігурації тематично поєднаної лексики, асоціативні ряди тощо.

Таким чином, аналіз наукового доробку з проблеми тональності уможливило висновок про те, що тональність є окремою текстовою категорією, яка залежить від інтенцій автора, опрідметнена в тексті художнього твору і знаходить своє остаточне вираження в емоційних реакціях читача на сприйняту інформацію. В процесі формування певного різновиду тональності приймають участь як мовні, так і позамовні чинники. До мовних чинників формування тональності належать словесні поетичні образи, стилістичні фігури, концептуальні тропи тощо. Визначення певного різновиду тональності залежить від мікрополя емоційного стану, яке актуалізується під час сприйняття поетичного тексту. Емоції та емпатію тлумачимо як позамовні чинники формування тональності.

Подальшою перспективою дослідження є визначення складових текстової категорії тональності в рамках семантико-когнітивного аспекту, виявлення лінгвостилістичних засобів створення певного типу тональності в художніх текстах, а також розкриття лінгвокогнітивних механізмів та операцій створення певного різновиду тональності.

Література:

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с.
2. Бахтин М.М. Работы 1920-х годов. – К.: Firm "Next", 1994. – 383 с.
3. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.61–87.
4. Воробйова О.П. Ідея резонансу в лінгвістичних дослідженнях // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М.П. Кочергана: Зб. наук. статей / Київський національний лінгвістичний ун-т / О.О. Тараненко (відп. ред.). – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2006. – С.72–85.
5. Гладь С.В. Эмоциональность художественного текста: семантико-когнитивный аспект (на материале современной англоязычной прозы): Дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Киевский гос. лингвистический ун-т. – К., 2000. – 223 с.
6. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учеб. пособие для студ. и преподавателей филол. факультетов, учителей-словесников. – 4. изд., испр. – М.: Флинта, 2002. – 248 с.
7. Іваненко С.М. Поліфонія тексту. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 1999. – 318 с.
8. Кожин А.Н. Функциональные типы русской речи. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с.
9. Корман Б.О. Лирика и реализм. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1986. – 93 с.
10. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. – Л.: Учпедиз, 1960. – 175 с.
11. Лопсан Ч.И. Социально-психологические условия формирования эмпатии социального педагога в учебно-воспитательном процессе в вузе: дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 2003. – 193 с.
12. Маслова В.А. Филологический анализ поэтического текста: Монография / Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований. – Минск, 1999. – 298 с.
13. Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: синхронно-сопоставительный очерк. – Свердловск, изд-во Уральского университета, 1990. – 168 с.
14. Потапова В.Д. Психология. Поэзия. Проза. – Донецк, 2000. – 216 с.

15. Психологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 398 с.

16. Тагильцева Ю.Р. Субъективная модальность и тональность в политическом Интернет-дискурсе: Дис...канд. филол. наук: 10.02.01 / Уральский гос. педагогический ун-т. – Екатеринбург, 2006. – 251 с.

Анотація

О. МОРОЗ. МОВНІ ТА ПОЗАМОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТОНАЛЬНОСТІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

У статті визначено поняття тональності поетичного твору, виявлено мовні та позамовні фактори формування тональності в художніх текстах, надано класифікацію різновидів тональності згідно з актуалізацією мікрополей емоційного стану особистості.

Ключові слова: тональність, текстова категорія, емоційний резонанс, емпатія, емоції.

Аннотация

Е. МОРОЗ. РЕЧЕВЫЕ И ВНЕРЕЧЕВЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОНАЛЬНОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В статье определено понятие тональности поэтического произведения, выявлены речевые и внеречевые факторы формирования тональности в художественных текстах, представлено классификацию разновидностей тональности в соответствии с актуализацией микрополей эмоционального состояния личности.

Ключевые слова: тональность, текстовая категория, эмоциональный резонанс, эмпатия, эмоции.

Summary

O. MOROZ. LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC ASPECTS OF TONALITY CREATION IN POEMS

The article focuses on the definition of the term "tonality". It reveals different linguistic and extralinguistic aspects of tonality creation in poems and suggests classification of tonality types in accordance with the type of emotion a person experiences while reading a poem.

Key words: tonality, textual category, emotional resonance, empathy, emotions.